

Semiannual Journal of Hadith Studies
Spring and Summer 2026
Volume 18, Issue 35, Scientific-Research Article
Pages: 57– 83

A Re-examination of the Concept of "Ṣaḥīḥ" from the Perspective of Early Hadith Scholars

Mohammadebrahim Roshanzamir

Associate Professor, Department of Qur'anic and Hadith Sciences, Razavi University of Islamic Sciences, Mashhad, Iran, roshanzamir@razavi.ac.ir (Corresponding Author).

Received: 2024/09/07

Accepted: 2024/12/17

Abstract

Access to the Sunnah, as the most extensive source of religious knowledge, is achievable through authentic "Ṣaḥīḥ" traditions; therefore, it is essential to clarify how early and late Hadith scholars defined an authentic Hadith. In the terminology of later scholars, a ṣaḥīḥ hadith is defined as a report transmitted continuously to the Infallible Imam (as) through just Imami narrators. Given that early traditionists did not provide an explicit definition of this concept, their perspective must be deduced through an examination of their works. Some scholars have claimed that according to early traditionists, a ṣaḥīḥ Hadith was one whose issuance (ṣudūr) from the Infallible was known with certainty or high confidence. Adopting a descriptive-analytical method and relying on library-based sources, this study aims to verify the validity of this claim. The findings indicate that for early Hadith scholars, an authentic report was one accompanied by contextual evidence (qarā'in) warranting reliance; however, there is no textual evidence in early Hadith compendia suggesting that they considered a report ṣaḥīḥ only if they had certainty or high confidence regarding its issuance from the Infallible. It appears that this misconception stems from conflating the indicators of issuance, indicators of textual validity, and indicators of preference. The indicators of textual validity and preference mentioned in early works are incapable of proving issuance from the Infallible. Furthermore, although the contextual indicators cited by Shaykh al-Bahā'ī may generate confidence regarding the issuance of a tradition from the Infallible, they are absent from the writings of early Hadith scholars.

Introduction

The Sunnah, as the most extensive source of religious knowledge, has reached us primarily through Hadiths. Since this invaluable heritage has been exposed to numerous damages during transmission, Hadith scholars have endeavored to distinguish authentic Hadiths from weak ones using various indicators. Consequently, the term "Ṣaḥīḥ" (authentic) has been frequently used among both early and later scholars. While there is no disagreement about the concept of "Ṣaḥīḥ" according to later scholars—defined as a report transmitted through a chain of just Imami narrators to the Infallible Imam (as)—there is no consensus regarding its meaning among the early Hadith scholars. Therefore, it is necessary to re-examine the concept of "Ṣaḥīḥ" among early scholars to determine the degree of validity of what has been attributed to them.

This research aims to verify that there is no evidence in early Hadith collections suggesting that "Ṣaḥīḥ" meant a report whose issuance from the Infallible was known with certainty or confidence.

Materials and Methods

This research employs a descriptive-analytical approach and utilizes library-based sources. The study examines the concept of "Ṣaḥīḥ" as understood by early Imami scholars, specifically through a detailed analysis of the major early Hadith Collections.

The research methodology involves several steps: First, a comprehensive review of the existing literature on the definition of "Ṣaḥīḥ" among early Hadith Scholars was conducted, examining both the views of later scholars (from the late 7th to early 14th century AH) and contemporary scholars (14th-15th centuries AH). Second, a systematic analysis of the primary sources was undertaken to identify instances where the term "Ṣaḥīḥ" or related concepts such as "muwaththaq bihī" (reliable/trustworthy) were used. Third, the study identified and categorized the types of evidence (qara'in) mentioned in these works, distinguishing between: (a) evidence proving the issuance (ṣudūr) of a hadith from the Infallible (as), (b) evidence indicating the correctness of the content (matn), and (c) evidence for preferring one report over another in cases of contradiction.

The study also critically examines the claims of various scholars, including Muhammad Amin al-Astarabadi who first claimed that early traditionists understood "Ṣaḥīḥ" as meaning a report whose issuance from the Infallible (as) was known with certainty.

Results and Findings

The research findings reveal several important points regarding the concept of "Ṣaḥīḥ" among early Hadith scholars:

1. A thorough examination of early Hadith collections reveals that there is no explicit definition of "Ṣaḥīḥ" in the introductions or texts of early Hadith collections.

2. Al-Kulayni's discussion in the introduction to *Al-Kaḥfī* focuses on resolving contradictory hadiths. The evidence he mentions—such as conformity with the Qur'an, opposition to general Sunni views, and alignment with the consensus of Imami scholars—falls under the category of evidence for preference (tarjīḥ) rather than evidence for proving the issuance (ṣudūr) from the Infallible (as).

3. In the introduction to *Man lā Yahḍuruḥu al-Faqīḥ*, al-Sadūq states that unlike other compilers who include everything they narrate, he only includes Hadiths he issues fatwas upon, judges to be authentic, and considers as evidence between himself and God. However, there is no evidence that "aḥkumu bi-siḥḥatihī" (I judge it to be authentic) means confidence or certainty in its issuance from the Infallible.

4. Al-Tusi, in the introduction to *Al-Istibṣār*, divides reports into mutawātir and aḥād, further dividing aḥād into those accompanied by evidence and those without. He considers acting upon mutawātir reports and those accompanied by evidence as acting upon knowledge, but do not mention confidence or certainty regarding issuance from the Infallible. In his book *Al-Uddah fī Uṣūl al-Fiqh*, al-Tusi explicitly states that the evidence he discusses—including conformity with reason, the Qur'an, and consensus—indicate the correctness of the content of reports, but do not prove the actual truth of the reports themselves, as reports could be fabricated while still conforming to these criteria.

5. The research demonstrates a critical confusion between three types of evidence in later scholarly works:

-Evidence for Issuance (Ṣudūr): Evidence that can establish the issuance of a report from the Infallible, such as those mentioned by Shaykh al-Baḥā'ī in *Mashriq al-Shamsayn*, including the existence of a report in many of the four hundred principles (uṣūl), repetition in multiple principles with reliable chains, and reports from works approved by the Imams.

- Evidence for Content Validity: Evidence that indicates the correctness of a report's content, such as conformity with the Qur'an, definitive Sunnah, reason, consensus, and the absence of contradictions.

-Evidence for Preference (Tarjīḥ): Evidence used to prefer one report over another in cases of contradiction, such as opposition to general Sunni views.

6. Shaykh al-Baha'i's Evidence: The evidence mentioned by Shaykh al-Baha'i could, if present, create confidence in the issuance of a report from the Infallible. However, there is no trace of these types of evidence in early Hadith collections. Furthermore, Shaykh al-Baha'i himself acknowledges that these types of evidence are no longer available in his time.

Conclusion

1. Undoubtedly, for early Hadith scholars, a "Ṣaḥīḥ" Hadith was one accompanied by some evidence that warranted reliance.
2. There is no evidence in early hadith collections indicating that "Ṣaḥīḥ" meant a Hadith whose issuance from the Infallible (as) was known with confidence or certainty.
3. There has been confusion between evidence for proving issuance, evidence for content validity, and evidence for preference in some later and many contemporary works. The evidence mentioned in early works pertains to content validity and preference, which can only confirm the correctness of content or determine the preferred report in cases of contradiction, but cannot prove issuance from the Infallible.
4. The research demonstrates the importance of precision in the terminology used by early and later scholars and highlights the need for careful distinction between different types of evidence when evaluating the authenticity of hadiths.

Keywords: Sunnah, Hadith, Ṣaḥīḥ, Early Hadith Scholars.

دوفصلنامه علمی حدیث پژوهی

سال ۱۸، بهار و تابستان ۱۴۰۵، شماره ۳۵

مقاله علمی پژوهشی

صفحات: ۵۷-۸۳

بازپژوهی مفهوم «صحیح» از نظر محدثان متقدم

محمد ابراهیم روشن ضمیر*

چکیده

دست‌یابی به سنت به عنوان گسترده‌ترین منبع شناخت دین از طریق اخبار صحیح میسر است، بنابراین لازم است تعریف حدیث پژوهان متقدم و متأخر از حدیث صحیح مشخص شود. خبر صحیح به اصطلاح متأخران عبارت از خبری است که از طریق راویان امامی عادل به معصوم علیه السلام متصل باشد. با توجه به اینکه محدثان متقدم تعریف روشنی از مفهوم صحیح ارائه نکرده‌اند، باید با مراجعه به آثار آنان، تعریف آنان را به دست آورد. برخی ادعا کرده‌اند از نظر متقدمان، حدیث صحیح عبارت از خبری بوده که علم یا اطمینان به صدور حدیث از معصوم علیه السلام داشته‌اند. این پژوهش که به شیوه توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای سامان یافته، درصدد راستی آزمایی این ادعاست. یافته‌های این پژوهش نشان از آن دارد که خبر صحیح از نظر متقدمان، خبری بوده که همراه با قرینه‌ای بوده که اقتضای اعتماد را داشته است، اما هیچ نشانه‌ای در جوامع متقدم وجود ندارد که خبر صحیح از نظر آنان خبری بوده است که اطمینان یا علم به صدور آن از معصوم علیه السلام داشته‌اند؛ به نظر می‌رسد آنچه باعث سوء برداشت شده، خلط بین قرائن اثبات صدور، قرائن صحت مضمون و قرائن ترجیح شده است. قرائن صحت مضمون و قرائن ترجیح که در آثار متقدمان از آن‌ها نام برده شده، ناتوان از اثبات صدور از معصوم علیه السلام هستند؛ قرائنی که شیخ بهایی از آن‌ها نام برده، هرچند می‌توانند نسبت به صدور روایت از معصوم علیه السلام اطمینان ایجاد نمایند، اما در آثار محدثان متقدم وجود ندارند.

کلیدواژه‌ها: سنت، حدیث، صحیح، صحیح قدمایی، محدثان متقدم.

* دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه علوم اسلامی رضوی مشهد. مشهد. ایران / roshanzamir@razavi.ac.ir

مقدمه

سنت به عنوان گسترده ترین منبع شناخت دین به طور عمده از طریق احادیث به دست ما رسیده است. از آنجاکه این میراث گران بها در مسیر انتقال، در معرض آسیب های فراوانی قرار داشته است، حدیث پژوهان کوشیده اند با کمک قرائن، حدیث صحیح از سقیم را بازشناسند، لذا عنوان خبر صحیح در لسان پیشینان و پسینان فراوان به کار رفته است. درباره مفهوم صحیح به اصطلاح متأخران اختلافی وجود ندارد و آن عبارت از خبری است که از طریق راویان امامی عادل به معصوم متصل باشد (عاملی، ۱۳۶۲ ش، ج ۱: ۴)، اما درباره مفهوم صحیح در نزد متقدمان دست کم در تعریف های ارائه شده اتفاق نظر وجود ندارد چراکه آنان تعریف روشنی از مفهوم صحیح ارائه نکرده اند^۱. آنچه درباره تعریف صحیح یا قرائن صحت از نظر قدما گفته شده، عمدتاً در آثار متأخران آمده است. لذا شایسته است مفهوم صحیح از نظر پیشینان مورد بازخوانی قرار گیرد تا مشخص شود آنچه به آنان نسبت داده شده از چه درجه اعتبار برخوردار است.

با توجه به تعریف حدیث که عبارت از سخنی است که حاکی از قول و فعل و تقریر معصوم علیه السلام است، روشن است اثبات حدیث بودن گفتار، کردار و تقریر، متوقف بر علم و یا اطمینان به صدور آن از معصوم علیه السلام است؛ چه اینکه بدون علم یا اطمینان به صدور آن ها از معصوم علیه السلام، تمایزی با سایر سخنان عادی نخواهد داشت و به آن حدیث نمی توان گفت، هر چند از مضمون درستی برخوردار باشد؛ به همین جهت است که ما حدیث موقوف یا مقطوع را اصلاً حدیث نمی دانیم؛ لذا اطلاق حدیث بر آن ها، به جهت همراهی با اهل سنت در دانش درایه و از باب تسامح است.

حال با توجه به اینکه قوام حدیث به صدور آن از معصوم علیه السلام است، درباره اینکه چگونه می توان نسبت به صدور حدیث از معصوم علیه السلام علم یا اطمینان پیدا کرد، دو نظر مطرح است. نوعاً گفته می شود از نظر متقدمان، علم یا اطمینان به صدور حدیث از معصوم، بر پایه شواهد

۱. دست کم کلینی و صدوق تعریف مشخصی از صحیح ارائه نکرده اند، هر چند از قرائن و شواهد می توان برخی مؤلفه های مد نظر آنان در تعریف صحیح را حدس زد.

و قرائنی که سند یکی از آن‌هاست، به دست می‌آید؛ درحالی‌که از نظر متأخران، راه علم یا اطمینان به صدور از معصوم، سند است. تقریباً در بیشتر منابع معاصر که درباره حدیث صحیح بحث کرده‌اند این ادعا مسلم انگاشته شده که متقدمان امامیه تا قرن هفتم، حدیثی را صحیح می‌دانستند که بر پایه نشانه‌هایی وثوق به صدور آن داشتند؛ بنابراین از نظر آنان حدیث تنها دارای دو قسم صحیح و غیر صحیح بوده است. معروف است از قرن هفتم، احمد بن طاووس یا علامه حلی تعریف دیگری از صحیح ارائه دادند که نزد متقدمان شناخته شده نبود. آنان تقسیم رباعی حدیث (صحیح، حسن، موثق و ضعیف) را جایگزین تقسیم ثنائی متقدمان کردند (عاملی، ۱۳۶۲ ش، ج ۱: ۱۳). البته کسانی ادعا کرده‌اند این اصطلاحات چهارگانه به گونه اجمال نزد محدثان عامه مطرح بوده است و احتمالاً برخی اصطلاحات در آثار شیخ صدوق، سید مرتضی در الذریعه و شیخ طوسی در عده، منبع الهام سید بن طاووس به ترویج این تقسیم‌بندی چهارگانه شده است (سبحانی، ۱۴۱۹ ق: ۴۰). دغدغه این جستار پاسخ به این سؤال است که آیا آنان از کاربرد اصطلاح «صحیح»، وثوق (اطمینان) یا علم به صدور روایت اراده می‌کردند؟

پیشینه تعریف «صحیح قدمایی»

معروف است نزد متقدمان، تقسیم رباعی خبر به صحیح، حسن، موثق و ضعیف به تعریفی که از سوی متأخران پس از علامه حلی ارائه شده، شناخته شده نبوده است. البته آنان از اصطلاح صحیح و ضعیف در آثار خود استفاده می‌کرده‌اند، اما هیچ تعریف جامع‌ومانی از صحیح و مؤلفه‌های آن در آثار آنان به چشم نمی‌خورد، هرچند بر اساس شواهد و قرائن می‌توان تا حدودی، مراد آنان از صحیح را بازشناخت. پیشینه این بحث را در دو قسمت از منظر متأخران و معاصران، پی می‌گیریم.

تعریف «صحیح قدمایی» از نظر متأخران (اواخر قرن ۷ تا آغاز قرن ۱۴)

برخی از متأخرانی که به تعریف صحیح قدمایی پرداخته‌اند، صحیح از نظر آنان را عبارت از خبری می‌دانند که از پشتیبانی چیزی برخوردار بوده که اقتضای اعتماد بر آن داشته و موجب اطمینان به آن بوده است^۱. به عبارت خلاصه، صحیح نزد آنان عبارت از خبری است که به گونه‌ای نسبت به آن اطمینان حاصل شود. کسانی مانند حسن بن زین الدین معروف به صاحب معالم^۲ (عاملی، ۱۳۶۲ ش، ج ۱: ۱۴)، شیخ بهایی^۳ (بهاء الدین عاملی، ۱۴۱۴ ق: ۲۶۹)، فیض کاشانی^۴ (فیض کاشانی، محمد محسن، ۱۴۰۶ ق، ج ۱: ۲۳)، مجلسی اول^۵ (مجلسی اول، ۱۴۰۶ ق، ج ۱: ۱۷) به این مطلب تصریح کرده‌اند.

شیخ حر عاملی (م ۱۱۰۴ ق) در فائده هشتم وسائل الشیعه، قرائن همراه با خبر را به سه دسته تقسیم کرده و از یک قسم آن به عنوان قرائنی که دلالت بر ثبوت خبر از معصومان علیهم السلام دارد، نام برده، اما ادعا نکرده متقدمان از خبر صحیح، خبر همراه این دسته از قرائن اراده می‌کردند؛ به عبارت دیگر، ادعا نکرده است که منظور متقدمان از خبر موثق به، خبر موثق الصدور از معصوم علیهم السلام بوده است (حر عاملی، ۱۴۰۹ ق، ج ۳۰: ۲۴۱).

محمد باقر حسینی استرآبادی معروف به میرداماد (م ۱۰۴۰ ق) در الرواشح السماویه، در شرح خطبه کافی، در پاسخ به این سؤال که چگونه ادعای کلینی مبنی بر صحت روایات کافی درست است در حالی که بسیاری از روایات بلکه بیشتر آن‌ها جزو روایات موثق یا ضعیف است، سه احتمال را مطرح می‌کند: الف) از آنجاکه متقدمان روایات را از طرق متعددی نقل

۱. کل حدیث اعتضد بما یقتضی الاعتماد علیه، أو اقترن بما یوجب الوثوق به و الرکون إلیه.

۲. ... لاستغنائهم [القدماء] عنه فی الغالب بکثره القرائن الدالة علی صدق الخبر.

۳. وهذا الاصطلاح لم یکن معروفا بین قدمائنا قدس الله ارواحهم کما هو ظاهر لمن مارس کلامهم بل کان المتعارف بینهم اطلاق الصحیح علی کل حدیث اعتضد بما یقتضی اعتمادهم علیه أو اقترن بما یوجب الوثوق به و الرکون إلیه.

۴. وقد جرى صاحب کتابي الکافي و الفقيه علی متعارف المتقدمین فی إطلاق الصحیح علی ما یکن إلیه و یعتمد علیه فحکما بصحة جمیع ما أورده فی کتابیها من الأحادیث و إن لم یکن کثیر منه صحیحا علی مصطلح المتأخرین.

۵. هذا الاصطلاح لم یکن معروفا بین قدمائنا قدس الله أرواحهم کما هو ظاهر لمن مارس کلامهم، بل کان المتعارف بینهم إطلاق الصحیح علی کل حدیث اعتضد بما یقتضی اعتمادهم علیه أو اقترن بما یوجب الوثوق به و الرکون إلیه.

می‌کردند که در بین آن‌ها طریق صحیح هم وجود داشت، به خاطر اعتماد بر طرق صحیح، ابایی از نقل روایت از طرق ضعیف نداشتند؛ ب) آنان به خاطر درک و بینش بالا، نزدیک بودن به دوره حضور و شناخت آنان از ویژگی طبقات راویان، به قرائن و نشانه‌هایی آگاهی داشتند که بر اساس آن‌ها حکم به صحت روایات درست بوده و اسناد روایات به افراد غیرثقه ایرادی نداشته است؛ ج) آنان به خاطر در اختیار داشتن طرق متعددی برای هر روایت که مؤید و پشتیبان یکدیگر بودند، نیازی به اسناد به سند صحیح نمی‌دیدند و بر پایه اسانیدی که در اختیار داشتند، استناد این احادیث را به معصومان علیهم‌السلام حجتی ثابت و آشکار می‌دانستند و مراد آنان از صحیح، حدیث پذیرفته شده قابل اعتماد بوده است (میرداماد، ۱۴۲۲ ق: ۶۷). به‌رغم آنکه این ادعاهای میرداماد از حد احتمال فراتر نمی‌رود و موردنقد جدی است، اما وی ادعا نکرده متقدمان اطمینان یا قطع به صدور روایات از معصومان علیهم‌السلام داشتند. درواقع میرداماد با بیان این احتمالات، تنها ادعا کرده روایاتی که از طرق ضعیف در کافی و دیگر آثار متقدمان نقل شده نزد آنان حجت و مورد اعتماد بوده است. شایان توجه است که از نظر ایشان علت اینکه متقدمان این روایاتی که از طرق ضعیف نقل شده را حجت می‌دانستند، در اختیار داشتن سند صحیح بوده است.

در اینجا یادکرد دو نکته شایسته است:

الف) هرچند در آثار پیش‌گفته از عبارت «موثق به» در تعریف خبر صحیح قدمایی استفاده شده، اما هیچ‌کدام از آنان، آن را به «موثق الصدور» یا «قطعی الصدور» تفسیر نکرده‌اند. به عبارت دیگر، از هیچ‌کدام از عبارات افراد پیش‌گفته، بر نمی‌آید که مرجع ضمیر «به» در عبارت «موثق به»، صدور از معصوم باشد، بلکه در برابر، از عبارات برخی از آنان مانند صاحب معالم در منتقى الجمان^۱ (عاملی، ۱۳۶۲ ش، ج ۱: ۱۴)، به دست می‌آید مراد آنان از «موثق به»، خبری بوده است که به‌درستی مضمون آن اطمینان داشته‌اند؛ بنابراین، خبر «موثق به»، به معنی «موثق بصحة مضمونه» است، منظور آنان از خبر «موثق به»، خبری که اطمینان به صدور آن از امام علیه‌السلام داشته‌اند، یعنی «موثق بصدوره عن الامام» نبوده

۱. ...لاستغنائهم [القدماء] عنه فی الغالب بکثرة القرائن الدالة علی صدق الخبر.

است.^۱

ب) عالمان پیش گفته، اقدام متأخران در عدول از تعریف صحیح قدمایی را به عنوان کاری بجا که چاره‌ای جز آن نبوده، ستوده‌اند. آنان دلیل عدول از تعریف صحیح قدمایی را فاصله گرفتن از زمان معصومان علیهم‌السلام و در نتیجه از بین رفتن بسیاری از قرائنی که موجب وثوق و اطمینان به صحت خبر نزد متقدمان بوده، دانسته‌اند.^۲ (مجلسی اول، ۱۴۰۶ ق، ج ۱: ۱۹).

اول کسی که ادعا کرده اصطلاح «صحیح» از نظر متقدمان به معنای خبر قطعی الصدور از معصوم علیهم‌السلام است، ملا محمدامین استرآبادی (م ۱۰۳۷ ق) در الفوائد المدنیه است، وی می‌نویسد: «معنای صحیح نزد قدما با اصطلاح متأخران از اصحاب ما که مطابق نظر اهل سنت است، مغایر است؛ و اول کسی از آنان (متأخران) که این اصطلاح [اصطلاحات چهارگانه] را ایجاد کرد بر اساس آنچه گزارش شده و در آینده خواهد آمد، علامه [حلی] است؛ معنای صحیح نزد قدما عبارت از خبری بوده که علم قطعی به صدور آن از معصوم داشتند، هرچند صدور آن از معصوم از باب تقیه باشد»^۳ (استرآبادی، ۱۴۲۶ ق: ۱۰۹). جالب اینکه استرآبادی نه تنها ادعا می‌کند که متقدمان قطع به صدور روایات داشتند بلکه مدعی است کسانی مانند شهید، صاحب معالم، شیخ بهایی و دیگران نیز همین باور را نسبت به صحت

۱. روشن است بین خبری که اطمینان به درستی محتوای آن داریم و خبری که اطمینان به صدور آن از معصوم علیهم‌السلام داریم، عموم و خصوص من وجه است؛ وجه اجتماع، خبری است که هم اطمینان به صدور آن از معصوم علیهم‌السلام داریم و هم اطمینان به درستی محتوای آن؛ اما ممکن است خبری به رغم اطمینان به صدور آن از معصوم علیهم‌السلام، محتوای آن درست نباشد مثلاً تقیه‌ای باشد؛ از طرف دیگر، امکان دارد خبری از محتوای درستی برخوردار باشد (موافق قرآن، روایات و...) اما اطمینان به صدور آن از معصوم علیهم‌السلام نداشته باشیم.

۲. ... خفي عنهم قدس الله أرواحهم كثير من تلك الأمور التي كانت سبب وثوق القدماء بكثير من الأحاديث و لم يمكنهم الجري على أثرهم في تمييز ما يعتمد عليه مما لا يركن إليه، فاحتاجوا إلى قانون يتميز به الأحاديث المعتبرة من غيرها و الموثوق بها عما سواها، فقرروا لنا (شكر الله سعيهم) ذلك الاصطلاح الجديد؛ و قربوا لنا البعيد و وصفوا الأحاديث المنقولة في كتبهم الاستدلالية بما اقتضاه ذلك الاصطلاح من الحسن و الصحة و التوثيق.

۳. ... ومعنى الصحيح عندهم [قدما] مغاير لما اصطلح عليه المتأخرون من أصحابنا على وفق اصطلاح العامة و اولهم العلامة -على ما سيجي نقله عن بعض اصحابنا- فإن معناه عندهم ما علم علما قطعيا وروده عم المعصوم و لو كان من باب التقية.

حدیث نزد متقدمان داشتند که سید حسن صدر در نه‌ایة‌الدرایه در بحثی مفصل به این ادعاها پاسخ داده است (موسوی عاملی، بی‌تا: ۱۱۱-۱۵۴).

پس از وی، محدث بحرانی (م ۱۱۸۶ ق) در الحقائق الناضره، بعد از یادکرد این نکته که تقسیم رباعی از ابتکارات علامه حلی (م ۷۲۴ ق) یا استادش جمال‌الدین بن طاووس (م ۶۷۳ ق) است، می‌گوید صحیح نزد متقدمان عبارت از خبری است که همراه قرائن و اماراتی بوده که اقتضای اعتماد داشته است و اشاره می‌کند که منظور از قرائن و امارات، مواردی است که شیخ طوسی در کتاب عدة الاصول برشمرده است. به‌رغم آنکه قرائن یادشده در کتاب عدة، بنا به تصریح شیخ طوسی قرائن صحت مضمون خبر بوده است نه قرائن وثوق به صدور، اما بحرانی در ادامه می‌گوید ظاهر عبارات متقدمان مانند کلینی، صدوق و شیخ در مقدمه کتاب‌هایشان این است که به صدور این روایات از معصومان علیهم‌السلام قطع داشتند^۱ (بحرانی، بی‌تا، ج ۱: ۱۷).

این دسته از عالمان برخلاف گروه پیش گفته، عدول از شیوه متقدمان و جعل اصطلاحات چهارگانه جدید را کاری نابجا توصیف کرده‌اند.

تعریف صحیح قدمایی از نظر معاصران (قرن ۱۴ و ۱۵)

برخی از معاصران در تعریف صحیح قدمایی، همان دیدگاه متأخران را تکرار کرده، گفته‌اند مراد از صحیح قدمایی، خبری بوده است که اقتضای اعتماد داشته است؛ کسانی مانند شیخ عبدالله مامقانی^۲ (مامقانی، ۱۴۲۸ ق، ج ۱: ۱۲۰)، موسوی عاملی (موسوی عاملی، بی‌تا: ۸۶-۸۹)، جعفر سبحانی (سبحانی، ۱۴۱۹ ق: ۴۳-۴۷)، از این دسته‌اند.

در برابر، برخی از معاصران ادعا کرده‌اند مراد متقدمان از صحیح، خبر موثق یا معلوم الصدور بوده است. میرزا حسین نوری پس از یادکرد روایاتی در ذیل باب «باب وجوب العمل بأحادیث النبی و الأئمة المنقولة في الكتب المعتمدة و روایتها و صحتها و ثبوتها» می‌نویسند: مراد از

۱. فلما تضمنته تلك العبارات [عبارات الكلینی، الصدوق و الشیخ فی دیباجة كتبهم] مما هو صریح فی صحة الاخبار بمعنى القطع و البقین بشوئها عن المعصومین.

۲. ...أنهم كانوا يطلقون الصحيح على كـب حدیث اعتضد بما يقتضی اعتمادهم علیه.

کلمه «صحة» در عنوان باب، همان معنای اصطلاحی صحت نزد متقدمان است که به معنی بودن خبر به گونه‌ای است که گمان یا اطمینان به صدور آن از معصوم عليه السلام حاصل شود^۱ (نوری، ۱۴۰۸ ق، ج ۱۷: ۳۰۲).

کسانی با این ذهنیت از تعریف صحیح قدمایی که در بین معاصران رایج است، عبارت صدوق در مقدمه من لایحضر که می‌گوید: «... و لم أقصد فيه قصد المصنفين في إيراد جميع ما روه بل قصدت إلى إيراد ما أفتي به و أحكم بصحته و أعتقد فيه أنه حجة فيما بيني و بين ربي...» (ابن بابویه، ۱۴۱۳ ق، ج ۱: ۳) را این گونه ترجمه کرده‌اند: «... و در این کتاب بخصوص نظر نداشتم هر چه به من روایت کرده‌اند همه را بیاورم مانند دیگر مصنفان که آنچه شنیده‌اند می‌آورند، بلکه منظورم این بود که آن دسته از روایاتی که بدان فتوا می‌دهم و به صحت صدورش از معصومین علیهم السلام - به هر دلیل - وثوق و قطع دارم و بدان حکم می‌کنم بیاورم و اکنون اعتقادم درباره‌اش چنین است که آن حجت میان من و پروردگارم - که نامش مقدس و قدرتش والا - می‌باشد!» (ابن بابویه، ۱۳۶۷ ش، ج ۱: ۱۵).

تفسیر عبارت «موثوق به» در آثار متقدمان به «موثوق الصدور» در آثار متعددی که در سال‌های اخیر در موضوع درایه یا تاریخ حدیث به نگارش درآمده، تکرار شده است (مدیر شانه‌چی، بی‌تا: ۴۷؛ مودب، ۱۳۷۸ ش: ۳۲؛ نفیسی، ۱۳۸۶ ش: ۵۹).

در بسیاری از مقاله‌هایی که درباره تعریف صحیح یا مباحث مربوط به آن‌ها نوشته شده، «موثوق به» را به «موثوق الصدور» تفسیر کرده و در نتیجه ادعا کرده‌اند حدیث صحیح از نظر متقدمان، حدیثی بوده است که آنان اطمینان به صدور آن از معصوم داشته‌اند و حتی برخی پا را فراتر گذاشته، ادعا کرده‌اند آنان قطع به صدور روایات از معصومان عليهم السلام داشتند (ربانی

۱. قلت المراد بالصحة في عنوان الباب هو المعنى المصطلح عند القدماء و هو كون الخبر يظن و يوثق بصدوره سواء كان سبب الوثوق القرائن الداخلية كالعادلة و الوثاقفة أو الخارجية المتعلقة بحال الراوي.

۲. جالب این است که به رغم اینکه در ص ۳۱ به صراحت نظر شیخ طوسی بیان می‌کند که این قرائن مربوط به صحت متن و محتواست و هیچگاه دلالتی بر صحت آنها در واقع ندارد، چون چه بسا که مجعول باشند، در صفحه بعد می‌نویسد: ملاک صحت نزد متقدمان وثوق و اعتماد به صدور حدیث از معصوم علیه السلام بوده است!

بیرجندی، ۱۳۷۸: ۱۵۰؛ فتاحی زاده و افشاری، ۱۳۹۱: ۱۱۴؛ مسعودی، ۱۳۹۳: ۶؛ قاسم پور و مختاری هاشم آباد، ۱۳۹۵: ۱۱۵؛ ایزدی و هادیان، ۱۳۹۶: ۳۴؛ نصیری، ۱۳۹۶: ۵).

جالب توجه اینکه همه این مقالات، به منابعی مانند مقدمه کافی، مشرق الشمسین، ملاذ الاخیار، مقباس الهدایه، اصول الحدیث و احکامه ارجاع داده اند، در حالی که در همه این منابع به هیچ وجه اشاره ای به اطمینان یا قطع به صدور روایت از معصوم نشده است!

بر حسب جستجوی نگارنده، تنها کسی که با دقت تمام به تفاوت قرائن اشاره کرده و کارکرد هر یک را به روشنی توضیح داده است، رحمان ستایش است؛ وی در آغاز به خلط بین قرائن در نوشته ها اشاره می کند و می گوید برای مثال می بینیم که برخی از اساتید خبر محفوف به قرائن را خبری می دانند که مطابق با آیات قرآن، سنت، عقل یا اجماع باشد؛ اما اشتباه بزرگ در اینجا این است که قرائنی از این دست، قرائنی اند که محتوا را تأیید یا حداکثر تصحیح می کنند. توضیح آن این است که در این مسئله مغالطه ای اتفاق می افتد که در واژه عربی مطرح می شود. وقتی که گفته می شود: منظور از حدیث صحیح این است که متن حدیث با قرآن مطابقت داشته باشد؛ این صحیح در برابر بطلان است و ترجمه فارسی آن درست در برابر نادرست است؛ اما در علم درایه حدیث به صحیح، حسن، موثق و ضعیف تقسیم می شود که با صحیح به معنای «درست» متفاوت است. در عربی به هر دو صحیح می گویند؛ اما یکی، صحیح در برابر بطلان است و صحیح دیگر در برابر موثق و ضعیف و حسن. شیخ طوسی در العده در فصلی با عنوان «فصل فی القرائن التي تدل علی صحة متضمن الاخبار» بیان کرده است که متضمن یا محتوا درست است و صحت را در مقابل بطلان به کار می برد و متذکر می شود که ممکن است مضمون روایتی با قرآن بخواند، اما خبر ساختگی باشد؛ یعنی حرف درستی که انتسابش به معصوم درست نیست. این ها قرائن اعتبار، صحت و صدور نیستند، بلکه قرائن درستی مطلب اند (رحمان ستایش، ۱۳۹۵: ۸۳).

با توجه به اینکه در کتاب ها و مقالات پیش گفته به متقدمان نسبت داده شده که منظور آنان از حدیث صحیح، حدیثی بوده است که نسبت به صدور آن از معصوم قطع یا اطمینان داشتند، شایسته است با مراجعه به آثار متقدمان این ادعا راستی آزمایی شود. شایسته یادکرد است هر چند دوره متقدمان تا قرن هفتم امتداد دارد، اما با توجه به اینکه محور بحث جوامع حدیثی

متقدم است، به بررسی این جوامع بسنده می‌کنیم.

بررسی مفهوم صحیح در آثار متقدمان

پیش از بررسی مفهوم صحیح در آثار متقدمان، شایسته است به گونه‌های قرائن اشاره شود؛ چه اینکه خبری صحیح دانسته شده که مقرون به قرینه باشد و روشن است که قرائن یک گونه نیستند و نتایج آن‌ها هم یکسان نیستند. به نظر می‌رسد در آثار متأخران و معاصران میان این قرائن خلط شده و در نتیجه، محل نزاع به درستی تبیین نشده است. شیخ حر عاملی در خاتمه وسائل، قرائن معتبر را به سه دسته تقسیم می‌کند، این سه دسته عبارت‌اند از: الف) قرائنی که بر ثبوت خبر (صدور خبر) از معصومان علیهم‌السلام دلالت دارد؛ ب) قرائنی که بر صحت مضمون خبر دلالت دارد هر چند احتمال جعلی بودن خبر داده شود (دلالتی بر صدور خبر ندارد)؛ ج) قرائنی که بر ترجیح خبر بر معارض آن دلالت دارد. وی پس از یادکرد این سه دسته، نمونه‌هایی را ذکر می‌کند، اما در بیشتر موارد، مشخص نمی‌کند این قرینه جزو کدام دسته است. تنها پس از یادکرد قرینه ثقه بودن راوی، می‌گوید این قرینه‌ای واضح بر صحت حدیث به معنی ثبوت آن است و در بسیاری موارد از آن علم حاصل می‌شود به گونه‌ای که تردیدی باقی نمی‌ماند هر چند مذهب آن راوی فاسد باشد؛ به‌ویژه اگر افزون بر وثاقت، از جلالت در علم و فضل و صلاح برخوردار باشد (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۳۰: ۲۴۱).

در آثار پیش از کافی، مانند محاسن برقی، الغارات، بصائر الدرجات و... هیچ نشانه‌ای از اینکه آنان از حدیث صحیح نام برده باشند و یا آن را تعریف کرده باشند، وجود ندارد. اول کسی که نامی از اصطلاح «صحیح» برده، کلینی در مقدمه کافی است.

مفهوم «صحیح» از نظر کلینی

کلینی در مقدمه مفصل کافی، پس از برخی مطالب مقدماتی، به درخواست کسی اشاره می‌کند که از وی خواسته است آثار صحیح اهل بیت علیهم‌السلام را گردآوری کند و در پاسخ وی می‌گوید امیدوار است تألیف کتاب کافی مقصود او را برآورده باشد (کلینی، ۱۴۲۹، ج ۱: ۱).

۱. و ذکر آن أمورا قد أشکلت علیک، لاتعرف حقائقها؛ لاختلاف الروایة فیها، وأنک تعلم أن اختلاف الروایة فیها

۱۶). اولاً سخن از داوری درباره اختلاف روایات است، روشن است آنگاه می‌توان از داوری درباره اختلاف روایات سخن گفت که روایات دچار اختلاف، شرائط اولیه پذیرش را داشته باشند به گونه‌ای که هر یک به تنهایی (صرف نظر از اختلاف آن‌ها با هم) حجت باشند؛ از آنجاکه عمل به هر دو امکان‌پذیر نیست، باید چاره‌ای اندیشید و کلینی چاره را در عرضه بر قرآن و رد روایات مخالف قرآن، تطبیق با روایات مخالفان و نپذیرفتن روایات همسو با آنان و پذیرش روایات همسو با اجماع امامیه دانسته است.

ثانیاً، این قرائن، جزو دسته سوم قرائن (قرائن مربوط به ترجیح) است که پیش از این در مطلب نقل شده از شیخ حرعاملی آمد، لذا با این قرائن تنها می‌توان حجت را از غیر حجت (معتبر را از غیر معتبر) تشخیص داد، اما نمی‌توان با آن‌ها صدور یا عدم صدور از معصوم را بازشناخت، چه اینکه ای بسا هر دو از امام صادر شده باشند اما صدور آن‌ها به خاطر تقیه بوده است.

ثالثاً، کلینی خود اذعان می‌کند با این قرائن، تنها اندکی از روایات متخالف را می‌توان بازشناخت. لذا این ادعا که کلینی نسبت به صدور همه یا بیشتر روایاتی که در کافی آورده، اطمینان یا قطع به صدور داشته است کاملاً با این سخن خود کلینی ناسازگار است.

رابعاً، کلینی بهترین شیوه در داوری درباره بیشتر روایات متخالف را، تمسک به قاعده «بأیما أخذتم من باب التسليم وسعکم» می‌داند. با توجه به اینکه ایشان خود معترف است با آن قرائن پیش گفته تنها اندکی را می‌توان بازشناخت، روشن می‌شود که در بیشتر موارد از این قاعده (اخذ یکی از باب تسلیم) استفاده کرده است.

بنابراین، کلینی نه تنها صحیح را به «موثق الصدور» تعریف نکرده است بلکه با توجه به قرائنی

لاختلاف عللها وأسبابها، وأَنَّكَ لا تجد بحضرتك من تذاكره وتفاوضه ممن تثق بعلمه فيها. وقلت: إنك تحب أن يكون عندك كتاب كاف يجمع فيه من جميع فنون علم الدين، ما يكتفي به المتعلم ويرجع إليه المسترشد، ويأخذ منه من يريد علم الدين والعمل به بالآثار الصحيحة عن الصادقين عليهم السلام والسنن القائمة التي عليها العمل، وبها يؤدي فرض الله - عز وجل - وسنة نبيه صلى الله عليه وآله. وقلت: لو كان ذلك، رجوت أن يكون ذلك سبباً يتدارك الله تعالى بمعونته وتوفيقه إخواننا وأهل ملتنا، ويقبل بهم إلى مرادهم.

که بیان کرده، روشن می‌شود که منظور ایشان از صحیح، حدیث معتبر^۱ و حجت^۲ بوده است نه حدیث موثق الصدور، چراکه اولاً از مطالب خود کلینی در مقدمه روشن می‌شود که وی درصدد تعیین حجت در صورت ناسازگاری روایات بوده است نه بیان شرایط پذیرش اولیه روایات؛ ثانیاً با این قرائن، تنها می‌توان حدیث راجح (معتبر و حجت) در مقام تعارض را مشخص کرد نه صدور از معصوم را^۳.

لازم به ذکر است کلینی تنها یکبار در متن کافی روایتی را به صحت توصیف می‌کند درحالی‌که این روایت افزون بر ارسال، بنابه تصریح خود کلینی، مخالف اجماع امامیه است (کلینی، ۴، ۱۴۲۹ ق، ج ۱۳: ۶۱۶)!

مفهوم «صحیح» از نظر صدوق

شیخ صدوق در مقدمه من لایحضر از فردی به نام شریف الدین أبو عبد الله معروف به نعمت نام می‌برد که از وی درخواست کرده در فقه و حلال و حرام و قوانین و مقررات شرع کتابی بنویسد که همه آنچه را که در موضوعات مختلف فقه (از طهارت تا دیات) تاکنون نوشته است

۱. خبری که همه یا بیشتر به آن عمل کرده اند و دلیلی بر اعتبار آن از جهت درستی اجتهادی یا ثقه بودن یا حسن آن ارائه شده است (سبحانی، ۱۴۱۹ ق: ۹۱).

۲. حجت عبارت از دلیل عام شرعی است که موجب اثبات یا اسقاط تکلیف دینی می‌شود و مکلف یا مولا می‌تواند بدان احتجاج کند (مظفر، ۱۳۷۹: ۳۷۰).

۳. فاعلم یا أخي - أرشدك الله - أنه لايسع أحدا تمييز شيء مما اختلفت الرواية فيه عن العلماء عليهم السلام برأيه، إلا على ما أطلقه العالم عليه السلام بقوله: «اعرضوها على كتاب الله، فما وافق كتاب الله - عزوجل - فخذوه، وما خالف كتاب الله فردوه». وقوله عليه السلام: «دعوا ما وافق القوم؛ فإن الرشد في خلافهم». وقوله عليه السلام: «خذوا بالمجمع عليه؛ فإن المجمع عليه لا ريب فيه». ونحن لانعرف من جميع ذلك إلا أقله، ولا نجد شيئا أحوط ولا أوسع من رد علم ذلك كله إلى العالم عليه السلام، وقبول ما وسع من الأمر فيه بقوله عليه السلام: «بأيما أخذتم من باب التسليم وسعكم».

۴. عدة من أصحابنا، عن أحمد بن محمد، عن علي بن أسباط، عن إسماعيل بن منصور، عن بعض أصحابه: عن أبي عبد الله عليه السلام، قال: «إذا اجتمع أربع جدات - ثنتين من قبل الأم، و ثنتين من قبل الأب - طرحت واحدة من قبل الأم بالقرعة، فكان السدس بين الثلاثة، وكذلك إذا اجتمع أربعة أجداد أسقط واحد من قبل الأم بالقرعة، وكان السدس بين الثلاثة». هذا قد روي و هي أخبار صحيحة، إلا أن إجماع العصابة أن منزلة الجد منزلة الأخ من الأب، يرث ميراث الأخ ...

در برداشته باشد و آن را «کتاب من لا یحضره الفقیه» نام‌گذاری کند تا بوقت نیاز بدان مراجعه کرده و مورد اعتماد و اطمینانش باشد و به آن عمل کند (ابن بابویه^۱، ۱۴۱۳ ق، ج ۱: ۳). شیخ صدوق دعوت او را اجابت کرده و درباره این کتاب نوشته است: «... و در این کتاب [به‌طور خاص] قصد نداشتم همچون دیگر مصنفان که هرچه روایت کرده‌اند در کتابشان می‌آورند، همه آن‌ها را بیاورم، بلکه منظورم این بود چیزی (روایتی) بیاورم که به آن فتوا می‌دهم و به صحتش حکم می‌کنم و اعتقاددارم بین حجت میان من و پروردگارم است؛ و تمامی آنچه در این کتاب است گرفته شده از اصول مشهوری است که مورد اعتماد و محل مراجعه است^۲. درباره این ادعای شیخ صدوق چند نکته شایسته یادکرد است:

اولاً، صدوق تصریح می‌کند که دیگر مصنفان هر آنچه روایت می‌کنند در کتاب‌هایشان می‌آورند؛ از عبارت چنین استفاده می‌شود که این شیوه‌ای رایج در میان مصنفان بوده است! قطعاً منظور از این مصنفان، مصنفان عامه یا افراد عادی نبودند. لذا بر اساس این برداشت از سخن صدوق، این ادعا که متقدمان به صدور روایاتی که در کتاب‌هایشان می‌آوردند، اطمینان یا علم داشتند، قابل‌پذیرش نیست.

ثانیاً، از عبارت برمی‌آید که صدوق تنها در این کتاب، این شیوه خاص را در پیش گرفته است، اما در سایر نوشته‌های خود همانند دیگر مصنفان هر آنچه روایت می‌کرده، در کتاب‌هایش می‌آورده است.

ثالثاً، هیچ شاهدی وجود ندارد که منظور صدوق از عبارت «أحکم بصحته» وثوق و قطع به صدور از معصوم علیه السلام باشد.

رابعاً، بر اساس ادعای خود صدوق که می‌گوید شیوه مصنفان آن بوده است که هر چه روایت

۱.... و سألني أن أصنف له كتابا في الفقه والحلال والحرام والشرائع والأحكام موافيا على جميع ما صنف في معناه و أترجمه بكتاب من لا يحضره الفقيه ليكون إليه مرجعه وعليه معتمده و به أخذه ...

۲.... و لم أقصد فيه قصد المصنفين في إيراد جميع ما روه بل قصدت إلى إيراد ما أفتي به و أحکم بصحته و أعتقد فيه أنه حجة فيما بيني و بين ربي تقدس ذكره و تعالت قدرته و جميع ما فيه مستخرج من كتب مشهورة عليها المعول و إليها المرجع....

می‌کردند در کتاب‌هایشان می‌آوردند، چه اطمینانی وجود دارد این اصولی که شیخ صدوق از آن‌ها به‌عنوان اصول مشهوره و کتب معتبره یاد می‌کند همین شیوه (نقل هر چه برای آن‌ها روایت شده) را در گزارش روایات کتاب‌های خود در پیش نگرفته بودند.

در متن من لایحضره الفقیه نیز شواهدی وجود دارد مبنی بر اینکه مراد صدوق از صحیح، روایت مطابق قواعد است نه روایتی که به صدور آن از معصوم اطمینان یا علم وجود دارد؛ برخی از این شواهد عبارت‌اند از:

الف) در ذیل روایتی می‌گوید: «قال الفضل بن شاذان هذا حدیث صحیح علی موافقة الكتاب...» (ابن بابویه، ۱۴۱۳ ق، ج ۴: ۲۵۹) چه آن را سخن فضل بن شاذان بدانیم و چه سخن صدوق، حاکی از آن است که از نظر گوینده، مراد از صحیح در این مورد، به معنای صحت مضمون است نه وثوق و یا اطمینان به صدور از معصوم علیه السلام.

ب) در موردی پس از رد روایتی به خاطر انقطاع سند و مرسل بودن^۱، می‌نویسد: «و الصحیح من هذا کتاب الله عز و جل دون الحدیث» (ابن بابویه، ۱۴۱۳ ق، ج ۴: ۳۰۵).

ج) در استدلال بر سی روزه بودن ماه رمضان می‌نویسد: «قال مصنف هذا الكتاب رضي الله عنه من خالف هذه الأخبار و ذهب إلى الأخبار الموافقة للعامة في ضدها اتقي كما يتقى العامة و لا يكلم إلا بالتقية كائنا من كان إلا أن يكون مسترشدا فيرشد و يبين له فإن البدعة إنما تماث و تبطل بترك ذكرها و لا قوة إلا بالله» (ابن بابویه، ۱۴۱۳ ق، ج ۲: ۱۷۱). از این عبارت به‌روشنی برمی‌آید آنچه موجب ترجیح این دسته روایات شده آن است که روایات مخالف آن، موافق با دیدگاه عامه است؛ لذا صدوق بر اساس معیار ترجیح روایات یعنی مخالفت با عامه این دسته را برگزیده است نه اطمینان به صدور این دسته و عدم اطمینان به صدور دسته دیگر.

د) درباره حدیثی می‌گوید: «قال مصنف هذا الكتاب رضي الله عنه و بهذا الحديث أفتي دون الحديث الذي رواه.» و در علت ترجیح می‌نویسد: «لأن هذا الحديث إسناده منقطع و الحديث الأول رخصة و رحمة و إسناده متصل» (ابن بابویه، ۱۴۱۳ ق، ج ۲: ۳۸۴).

ه) درباره روایتی دیگر می‌گوید: «قال مصنف هذا الكتاب رحمه الله جاء هذا الخبر هكذا

۱. «فهو حديث منقطع إنما هو عن عبد الله بن شداد - عن النبي ص و هو مرسل»

فسقته لقوة إسناده ...» (ابن بابویه، ۱۴۱۳ ق، ج ۴: ۳۴۱).

از همه این موارد برمی آید که از نظر صدوق، حدیث صحیح (معتبر) عبارت است از: الف) خبری که از سندی استوار برخوردار است، مشروط به آنکه معارض نداشته باشد و در صورت وجود معارض، قرینه یا قرائنی بر ترجیح وجود داشته باشد. ب) خبری که به گونه ای درستی مضمون آن اثبات شود هر چند از نظر سندی دارای ضعف باشد. البته صدوق در مواردی هم تنها به یادکرد واژه صحیح بسنده کرده بدون اینکه مراد خود از آن را به طور صریح بیان کند، اما در هیچ موردی علت توصیف روایتی به صحت را، وثوق یا علم به صدور بیان نکرده است؛ هر چند استواری سند به ویژه آنگاه که همراه با سایر قرائن صدور باشد موجب وثوق به صدور از معصوم می شود، اما بین صحت مضمون و صدور از معصوم ملازمه ای وجود ندارد یا دست کم در آثار صدوق شاهد ادعای چنین ملازمه ای نیستیم.

مفهوم «صحیح» از نظر شیخ طوسی

شیخ طوسی در تهذیب، روایات متعددی را به جهت ارسال سند یا ضعف راوی، رد می کند (طوسی، ۱۴۰۷ ق، ج ۱: ۱۰۹، ۱۲۴، ۱۴۰ و ۱۴۵؛ ج ۶: ۱۶۸؛ ج ۷: ۳۰ و ۳۲۵؛ ج ۸: ۲۵۷؛ ج ۹: ۷۶، ۲۶۶، ۳۱۳، ۳۳۱ و ۳۷۹)، اما در هیچ موردی، دیده نمی شود که روایت ضعیف السندی را به خاطر وثوق یا قطع به صدور از معصوم علیه السلام بپذیرد.

تمام تکیه شیخ طوسی در مقدمه استبصار بر سند است؛ وی خبر را به دو قسم متواتر و آحاد تقسیم می کند و خبر آحاد را نیز در دو قسم همراه با قرائن و بدون قرائن دسته بندی می کند، عمل به خبر متواتر و خبر محفوف به قرینه را عمل به علم می داند و عمل به خبر واحد بدون قرینه را با شرایطی جایز می داند. همان طور که روشن است سخنی از وثوق یا علم به صدور روایت از معصوم به میان نیاورده است (طوسی، ۱۳۹۰ ق، ج ۱: ۲). افزون بر این، در متن کتاب در موارد متعددی روایت را به خاطر ارسال و یا ضعف راوی رد می کند (طوسی، ۱۳۹۰ ق، ج ۱: ۴۰، ۴۸، ۱۱۱، ۲۳۷، ۳۷۲؛ ج ۳: ۲۲، ۲۸ و ۱۵۵)، اما در هیچ موردی دیده نمی شود که بگوید این روایت مرسل یا ضعیف السند را به جهت آنکه وثوق یا علم به صدور آن دارم، می پذیرم.

شیخ طوسی در مقدمه عده نظر خود را به طور صریح بیان می‌کند؛ وی با عبارت «القرائن التي تدل على صحة متضمن الأخبار التي لا توجب العلم أربع أشياء» (طوسی، ۱۴۱۷ ق، ج ۱: ۱۴۳)، قرائن صحت مضمون روایت را برمی‌شمارد که عبارت‌اند از: مطابقت با حکم عقل و مقتضیات آن، موافقت با کتاب و مطابقت با اجماع امامیه. البته بلافاصله توضیح می‌دهد که همسویی با اجماع تنها بر صحت مضمون خبر دلالت می‌کند و نمی‌توان اجماع عالمان امامیه را دلیل درستی خود خبر قرار داد چه اینکه امکان دارد دلیل آنان، چیز دیگری یا خبری غیر از این خبر باشد^۱.

در ادامه به صراحت می‌گوید: تمامی این قرائن بر صحت مضمون اخبار آحاد دلالت دارد، اما بر صحت این اخبار درواقع دلالت ندارد زیرا بیان کردیم که امکان دارد این اخبار برساخته باشد هرچند با این ادله همسو باشد^۲.

روشن است که مراد شیخ طوسی از قرائن، قرائن دسته دوم است یعنی قرائنی که تنها بر صحت مضمون خبر دلالت دارد.

جمع‌بندی نظر متقدمان

از بررسی جوامع حدیثی متقدم روشن شد که از نظر آنان حدیث صحیح، حدیث مقرون به قرینه بوده است اما آنچه به عنوان قرائن در مقدمات این کتاب‌ها یا در متون آن‌ها آمده، قرائن صحت مضمون (دسته دوم) و یا قرائن ترجیح (دسته سوم) است؛ البته روشن است که این دو دسته در بیشتر موارد یکسان هستند و به عبارت دیگر، کارکرد یکسان دارند، قرائنی مانند موافقت با کتاب، سنت قطعی، عقل، اجماع مسلمانان یا امامیه، مشهور امامیه، ضروریات دین، احتیاط و نیز عدم احتمال تقیه هم می‌توانند به عنوان قرائن صحت مضمون تلقی شوند و هم

۱. ولا يمكننا أيضا أن نجعل إجماعهم دليلاً على صحة نفس الخبر، لأنهم يجوز أن يكونوا أجمعوا على ذلك عن دليل غير هذا الخبر، أو خبر غير هذا الخبر ولم ينقلوه استغناء بإجماعهم على العمل به ولا يدل ذلك على صحة نفس هذا الخبر.

۲. فهذه القرائن كلها تدل على صحة متضمن أخبار الآحاد ولا يدل على صحتها أنفسهم، لما بيناه من جواز أن تكون الأخبار مصنوعة وإن وافقت هذه الأدلة،

قرائن ترجیح؛ البته روشن است که قرینه «عدم وجود معارض» تنها قرینه صحت مضمون است اما نمی‌تواند قرینه ترجیح باشد.

همان‌طور که در کلام شیخ طوسی در مقدمه عده دیده شد، این قرائن قاصر از اثبات صدور از معصوم هستند زیرا امکان دارد حدیثی همسو با همه یا بیشتر این قرائن باشد درعین حال بر ساخته باشد.

قرائنی که می‌تواند صدور از معصوم را اثبات کند، عمدتاً همان قرائنی هستند که شیخ بهایی در مشرق الشمسین از آن‌ها یاد کرده و در ضمن قرائن یاد شده در خاتمه وسائل الشیعه آمده است، این قرائن عبارت‌اند از:

وجود روایت در بسیاری از اصول چهارصدگانه؛ تکرار روایت در یک یا دو اصل یا بیشتر با سلسله اسناد متعدد و معتبر؛ وجود روایت در اصلی [از اصول چهارصدگانه] که انتساب آن به یکی از اصحاب اجماع (که در رجال کشی یا شیخ طوسی ادعا شده) معروف و مشهور باشد؛ روایت در یکی از کتاب‌هایی آمده باشد که بر ائمه علیهم‌السلام عرضه شده و ائمه علیهم‌السلام مؤلف آن را مدح و تمجید کرده‌اند، مانند کتاب عبیدالله حلبی که بر امام صادق علیه‌السلام عرضه شد و کتاب‌های یونس بن عبدالرحمن و فضل بن شاذان که بر امام عسکری عرضه شد؛ روایت از یکی از کتاب‌هایی نقل شود که اعتماد و اطمینان به آن در میان پیشینیان رایج بوده، چه مؤلف آن شیعه باشد؛ مانند کتاب الصلاة حریر بن عبدالله سجستانی، کتب بنی سعید و علی بن مهزیار و چه شیعه نباشد؛ مانند کتاب حفص بن غیاث قاضی و حسین بن عبیدالله سعدی و کتاب قبله علی بن حسن طاطری (عاملی، محمد بن حسین، ۱۴۱۴ ق: ۲۶-۲۹).

در این باره چند نکته شایسته یادکرد است:

الف) قرائنی که شیخ بهایی از آن‌ها یاد کرده است در کافی، تهذیب و استبصار هیچ نشانی از آن‌ها وجود ندارد! نه تنها در مقدمه این کتاب‌ها و نه در متون آن‌ها، هیچ اشاره‌ای به این قرائن نشده، بلکه از قرائن دیگری مانند موافقت با کتاب، سنت، اجماع و ... سخن به میان آمده که شیخ بهایی آن‌ها را نیاورده است. شیخ بهایی هم مستند ادعای خود را بیان نکرده است.

ب) تنها یک مورد از آنچه شیخ بهایی از آن‌ها یاد کرده مانند اخذ از کتب و اصول مشهور، در عبارت شیخ صدوق در مقدمه من لایحضر آمده است، اما از سایر موارد در مقدمه و متن من

لایحضر هیچ نشان و اثری نیست!

ج) هیچ کس قبل از شیخ بهایی ادعا نکرده این موارد، قرائن متقدمان بر اعتبار حدیث بوده است و بیشتر کسانی که بعد از شیخ بهایی، از این قرائن یاد کرده اند، آن‌ها را از شیخ بهایی نقل کرده اند.

د) حتی شیخ بهایی ادعا نکرده که قدما از طریق این قرائن اطمینان به صدور حدیث از معصوم پیدا می کردند، بلکه صرفاً گفته است: «... بل کان المتعارف بینهم إطلاق الصحیح علی کل حدیث اعتضد بما یقتضی اعتمادهم علیه، أو اقترن بما یوجب الوثوق به و الرکون الیه» (عاملی، محمدبن حسین، ۱۴۱۴ ق: ۲۶). البته بر این باوریم تنها قرائنی که در صورت وجود می تواند موجب اطمینان به صدور حدیث شود همین مواردی است که شیخ بهایی از آن‌ها نام برده، البته شیخ بهایی خود اذعان می کند که این قرائن در زمان ایشان (قرن دهم) وجود ندارند؛ بنابراین کسانی از معاصران که ادعا می کنند شیوه ما در پذیرش احادیث شیوه قدماست، چگونه از این قرائنی که اکنون موجود نیستند، استفاده می کنند؟

نتیجه گیری

۱. بدون تردید، خبر صحیح از نظر متقدمان، خبری بوده است که همراه با قرینه ای بوده که اقتضای اعتماد را داشته است.

۲. در برخی از آثار متأخران و در بسیاری از کتاب‌ها و مقالات دوره معاصر ادعا شده که خبری از نظر متقدمان صحیح بوده که اطمینان یا علم به صدور آن از معصوم داشته اند.

۳. هیچ مطلبی در جوامع متقدم وجود ندارد که نشان از آن داشته باشد که خبر صحیح از نظر آنان، خبری بوده است که اطمینان یا علم به صدور آن از معصوم داشته اند، بلکه شیخ طوسی تصریح می کند قرائنی که وی از آن‌ها به عنوان قرائن صحت یاد می کند منافاتی با بر ساخته بودن خبر ندارد.

۴. در برخی آثار دوره متأخران و در بسیاری از آثار دوره معاصر، بین قرائن اثبات صدور، قرائن صحت مضمون و قرائن ترجیح خلط شده و همین منجر به سوء برداشت شده است. قرائنی که در آثار متقدمان از آن‌ها نام برده شده، عبارت از قرائن صحت مضمون و قرائن ترجیح هستند؛

این قرائن که هم‌اکنون هم در دسترس بوده و در مباحث فقهی و حدیث مورد استفاده هستند، تنها می‌توانند صحت مضمون را تأیید و یا خبر راجح را در صورت تعارض تعیین کنند، اما از اثبات صدور از معصوم قاصر هستند. قرائنی که شیخ بهایی از آن‌ها نام برده، هرچند می‌توانند نسبت به صدور روایت از معصوم اطمینان ایجاد نمایند، اما اولاً مشخص نیست شیخ بهایی از کجا به دست آورده است که قرائن آن‌ها این موارد بوده است و ثانیاً بنا به تصریح خود شیخ بهایی از بین رفته‌اند.

منابع

- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۱۳ ق). من لا یحضره الفقیه. قم: موسسه انتشارات اسلامی.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۶۷ ش). من لا یحضره الفقیه. مترجمان علی اکبر غفاری، محمد جواد غفاری و صدر بلاغی. چاپ اول. تهران: نشر صدوق.
- استرآبادی، محمد امین. (۱۴۲۶ ق). الفوائد المذنبه. قم: موسسه انتشارات اسلامی.
- ایزدی، مهدی و هادیان، مهدی. (۱۳۹۶). صحت احادیث «الکافی»: مقایسه و نقد دیدگاه سه حدیث پژوه معاصر. مطالعات قرآن و حدیث، ۲: ۱۳۰-۲۰۵.
- بحرانی، یوسف. (بی تا). الحدائق الناضره فی احکام العترة الطاهره. قم: موسسه انتشارات اسلامی.
- بهاء الدین عاملی، محمد بن حسین. (۱۴۱۴ ق). مشرق الشمسین و إکسیر السعادتین مع تعلیقات الخواجهونی. چاپ ۲. مشهد: مجمع البحوث الإسلامیه.
- حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ ق). تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه. قم: موسسه آل البيت علیهم السلام.
- ربانی بیرجندی، محمد حسن. (۱۳۷۸). وثوق صدوری و وثوق سندی و دیدگاهها. نشریه فقه، ۱۹ و ۲۰، ۱۴۵-۲۰۷.
- رحمان ستایش، محمد کاظم. (۱۳۹۵). نگاه قدما به وثوق صدوری در اعتبارسنجی روایات. رهنامه پژوهش. ۲۳ و ۲۴، ۸۲-۸۶.
- سبحانی، جعفر، اصول الحدیث و احکامه فی علم الدرايه. (۱۴۱۹ ق). چاپ ۲. قم: موسسه امام صادق علیه السلام.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۷ ق). تهذیب الاحکام. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۹۰ ق). الإستبصار فیما اختلف من الأخبار. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۱۷ ق). العدة فی أصول الفقه. قم: تیزهوش.
- عاملی، حسن بن زین الدین، (۱۳۶۲ ش)، منتقى الجمان فی الاحادیث الصحاح و الحسان، قم: جامعه مدرسین.
- فتاحی زاده، فتحیه و افشاری، نجمیه. (۱۳۹۱). جایگاه نقد حدیث در وسائل الشیعه. تحقیقات علوم قرآن و حدیث. ۹: ۱۰۹-۱۴۴.

فیض کاشانی، محمد محسن. (۱۴۰۶ ق). الوافی، اصفهان: کتابخانه امام امیرالمومنین علی علیه السلام.

قاسم پور، محسن و مختاری هاشم آباد، ابوطالب. (۱۳۹۵). مبنای متن محورانه علامه مجلسی در انتخاب مصادر و احادیث بحار الأنوار با تأکید بر احادیث ناظر بر امامت. علوم حدیث. ۸۰: ۱۰۶-۱۳۷.

کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۲۹ ق). الکافی (ط - دار الحديث). قم: دار الحديث للطباعة و النشر. مامقانی، عبدالله. (۱۴۲۸ ق). مقباس الهدایه فی علم الدرايه. قم: دلیل ما مجلسی، محمدتقی بن مقصود علی. (۱۴۰۶ ق). روضة المتقين في شرح من لا يحضره الفقيه (ط - القديمة). قم: موسسه فرهنگی کوشانپور.

مدیر شانه چی، کاظم. (بی تا). درایة الحديث. قم: جامعه مدرسين. مسعودی، عبدالهادی. (۱۳۹۳) چيستی، روش تعامل و کارآمدی روایات تفسیری ضعیف السند. نشریه تفسیر اهل بیت ۲ / ۵ - ۲۵.

مظفر، محمد رضا. (۱۳۷۹ ش). اصول الفقه. قم: دفتر تبلیغات اسلامی. مودب، سید رضا. (۱۳۷۸ ش). علم الحديث، پژوهشی در مصطلح الحديث یا علم الدرايه. چاپ اول. قم: انتشارات احسن الحديث.

موسوی عاملی (صدر)، سید حسن. (بی تا). نهاییه الدرايه فی شرح الوجیزه للشیخ البهائی، تصحیح ماجد الغرباوی. تهران: نشر مشعر.

میرداماد (حسینی استرآبادی)، محمداقرا. (۱۴۲۲ ق). الرواشح السماویه، قم: دار الحديث. نصیری، علی. (۱۳۹۶). ناکارآمدی تقسیم رباعی احادیث با توجه به کاستی های منابع رجالی. آموزه های حدیثی. ۲: ۵.

نفیسی، شادی. (۱۳۸۶). درایة الحديث، بازپژوهشی مصطلحات حدیثی در نگاه فریقین. تهران: سمت.

نوری، حسین بن محمد تقی. (۱۴۰۸ ق). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل. چاپ اول. قم.

References

- Baḥrānī, Y. (n.d.). Al-Hada'iq al-Nadiraḥ fi Ahkam al-Itraḥ al-Tahiraḥ. Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islami. [In Arabic]
- Fayḍ al-Kāshānī, M. M. (1986). Al-Wafī. Isfahan: Maktabat al-Imam Amir al-Mu'minin. [In Arabic]
- Fattāḥīzādeh, F., & Afshārī, N. (2012). Jāyghā-e Naqd-e Ḥadīth dar Wasā'il al-Shī'ah. Researches of Qur'an and Hadith Sciences, 9, 109-144. [In Persian]
- Ḥurr al-Āmilī, M. b. Ḥ. (1989). Tafsīl Wasail al-Shī'ah ila Tahsil Masa'il al-Shari'ah. Qom: Mu'assasat Al al-Bayt. [In Arabic]
- Ibn Bābawayh, M. b. A. (1993). Man la Yahduruḥu al-Faqih. Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islami. [In Arabic]
- Ibn Bābawayh, M. b. A. (1988). Man la Yahduruḥu al-Faqih (A. A. Ghaffari, M. J. Ghaffari, & S. Balaghi, Trans.). Tehran: Nashr-e Saduq. [In Persian]
- Īzādī, M., & Ḥādīyān, M. (2017). The authenticity of hadiths in Al-Kāfi: Comparison and critique of three contemporary hadith scholars' views. Qur'an and Hadith Studies [In Persian] .205-130 ,2 ,
- Kulaynī, M. b. Y. (2008). Al-Kāfi. Qom: Dar al-Hadith. [In Arabic]
- Māmqa'nī, A. (2007). Miqbas al-Hidayah fi Ilm al-Dirayah. Qom: Dalil-e Ma. [In Arabic]
- Majlisī, M. T. (1986). Rawdat al-Muttaqin fi Sharḥ Man la Yahduruḥu al-Faqih. Qom: Mu'assasah-ye Farhangi-ye Kushanpur. [In Arabic]
- Mas'ūdī, A. (2014). Chisṭī, Ravesh-e Ta'āmol va Kārāmādī-ye Revāyāt-e Tafsīrī-ye Za'īf al-Sanad. Journal of Ahl al-Bayt Exegesis, 2, 5-25. [In Persian]
- Mudīr Shānehchī, K. (n.d.). Dirayat al-Hadith. Qom: Jami'eh-ye Mudarrisin. [In Persian]
- Mūsavī 'Āmilī (Ṣadr), S. Ḥ. (n.d.). Nihayat al-Dirayah fi Sharḥ al-Wajizah li al-Shaykh al-Baḥa'i (M. Gharbawi, Ed.). Tehran: Nashr-e Mash'ar. [In Arabic]
- Muẓaffār, M. R. (2000). Usul al-Fiqh. Qom: Daftar-e Tablighat-e Islami. [In Arabic]
- Nafīsī, S. (2007). Dirayat al-Hadith: A Re-examination of Hadith Terminologies from the Perspective of Both Schools. Tehran: SAMT. [In Persian]
- Naṣīrī, A. (2017). Nākārāmādī-ye Taqṣīm-e Robā'i-ye Aḥādīth bā Tavajjoh be Kāstīhā-ye Manābe'-e Rijālī. Hadith Doctrines, 2, 5. [In Persian]
- Nūrī, Ḥ. b. M. T. (1988). Mustadrak al-Wasā'il wa Mustanbat al-Masā'il. Qom: Mu'assasat Al al-Bayt. [In Arabic]
- Qāsempour, M., & Mokhtārī Hāshemābād, A. (2016). Allamah Majlisī's text-centered approach in selecting sources and hadiths of Bihar al-Anwar with emphasis on hadiths concerning Imamate. Uloom-I Hadith, 80, 106-137. [In Persian]

- Rabbānī Birjandī, M. H. (1999). Vuthūq-e Şudūrī va Vuthūq-e Sanadī va Didgāhhā. *Journal of Fiqh*, 19-20, 145-207. [In Persian]
- Rahmān Setāyesh, M. K. (2016). Negāh-e Qodamā be Vuthūq-e Şudūrī dar E'tebār-sanjī-ye Revāyāt. *Rahnameh-ye Pajuhesh*, 23-24, 82-86. [In Persian]
- Shaykh al-Bahā'ī, M. b. H. (1994). *Mashriq al-Shamsayn wa Iksir al-Sa'adatayn*. Mashhad: Majma' al-Buhuth al-Islamiyyah. [In Arabic]
- Subhānī, J. (1999). *Usul al-Hadīth wa Ahkamuhu fi Ilm al-Dirayah*. Qom: Mu'assasat al-Imam al-Sadiq. [In Arabic]
- Ṭūsī, M. b. H. (1987). *Tahdhib al-Ahkam*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Arabic]
- Ṭūsī, M. b. H. (1970). *Al-Istibsar fima ikhtalafa min al-Akhbar*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Arabic]
- Ṭūsī, M. b. H. (1996). *Al-Uddah fi Usul al-Fiqh*. Qom: Tizhush. [In Arabic]
- ʿĀmilī, H. b. Z. (1983). *Muntaqa al-Juman fi al-Ahadith al-Sihah wa al-Hisan*. Qom: Jami'eh-ye Mudarrisin. [In Arabic]